

A 'SZÜLŐ' KIFEJEZÉSE A NGANASZAN NYELVBEN

BOROS ERIKA

Greenberg 1966-ban közzétett, a világ nyelveinek rokoni terminológiáit vizsgáló tanulmánya szerint (1966: 73) a rokoni terminusok annál összetettebbek, annál jelöltebbek, minél távolabb esnek a rokonsági rendszerben az EGO-tól. Az általa vizsgált nyelvekben ez a megállapítás érvényes, ám nem mondható univerzálénak, inkább csak tendencia jellegű: vannak nyelvek, amelyekben csak részben teljesül. Ilyen többek között a nganaszan is, ahol a magyar *apa* – *nagyapa* pár a következő formában valósul meg: *d'asj* – *iri*, vagyis hiába áll a rendszerben a nagyapa két fokozat távolságban az EGO-tól, jelölésére mégis önálló műszó, és nem összetett vagy képzett szó szolgál. Hasonló a helyzet a 'báty' – 'unokabáty' kifejezésénél is: a nganaszan ugyanis egyetlen szóval fejezi ki mindkét fogalmat, a *nini*-vel.

Greenberg (i. m. 74) egy másik univerzáléja, amely lényegét tekintve egybevág az előzővel: minden nyelvben az EGO-hoz legközelebb álló rokoni kategóriák különülnek el először egymástól és rendelkeznek önálló terminusokkal, a nganaszanban is kimutatható. A legkézenfekvőbb példát a szülők nevei (*d'asj* és *nea*) szolgáltatják, hiszen az EGO számára az *apa* és az *anya* megkülönböztetése, a többi embertől való elhatárolása a leglényegesebb. (Fontosabb, mint a testvérek neveinek elkülönítése.) A világ nyelveiben tehát minden esetben van megfelelője az apának és az anyának külön-külön, viszont a közös, mindkettőjükre vonatkozó elnevezés megléte már egyáltalán nem ilyen nyilvánvaló. A szülő gyűjtőfogalom másodlagos voltát az is mutatja, hogy nem alapterminusok, hanem képzett, összetett vagy jelzővel ellátott szavak szerepelnek ilyen jelentésben. Ahol még ilyen megszilárdult szavak sem léteznek az *apa* és az *anya* együttes kifejezésére, ott a nyelvek körülírást alkalmaznak. Dolgozatom célja elsősorban a nganaszan 'szülő' terminus vizsgálata, amihez szükséges a nganaszan rokoni terminológia sajátosságainak rövid bemutatása, valamint a nganaszan 'szülő' jelentésű szavak összehasonlítása a többi uráli nyelv hasonló kifejezéseivel.

A nganaszan rokoni rendszer alapvető vonásai

A nganaszanban a társadalmak nagyfokú különbözősége miatt elég kevés az európai nyelvekre jellemző terminust találunk. A nganaszanok a környező szibériai népekhez hasonlóan exogám frátriákat alkotnak, de megőrződtek az egykori matriarchális viszonyok egyes vonásai is. Ez határozza meg a rokonsági terminológiájukat. Szinte teljes egészében hiányzik a hagyományos értelemben vett 'család' fogalma: így

például a gyerekek megnevezése (*níku*) néhány közeli vérrokon gyerekének megnevezésére éppúgy szolgálhat, mint a sajátéra, vagy egyes esetekben azonos megszólító forma érvényes a különböző státuszt betöltő rokonokra. Az osztályozás legfőbb alapja a relatív életkor szerinti besorolás. Öt fontos idősávot tartanak számon:

- a nagyszülők nemzedékénél idősebbek nemzedékét,
- a nagyapánál fiatalabb, az apánál pedig idősebb nemzedékét,
- az apánál fiatalabb, de az EGO-nál idősebb nemzedékét,
- az EGO-nál fiatalabb, de a gyerekeinél idősebb nemzedékét,
- és végül az EGO gyerekeinél fiatalabbakat.

Ezek közül a középső három a legkidolgozottabb, mivel az EGO-hoz az ide tartozó rokonok állnak legközelebb, számára funkció szerint ők a legfontosabbak.

A rendszer jellegzetes vonása, hogy a rokonok elnevezései nem csupán egy bizonyos személyt jelölnek, hanem inkább egy meghatározott társadalmi pozíciót.

A 'szülő' fogalom vizsgálata

A világ nyelveiben különbözőképpen jelenhet meg a 'szülő' fogalma. Gyakori, hogy kifejezésére a *szül* ige valamilyen származéka szolgál; ez a változat él a magyarban (*szül-ő*), vagy az oroszban *родитель* (*podumь* 'szülni'). Vannak nyelvek, amelyekben egyszerűen 'az EGO-nál idősebb'; 'öregebb' jelentésű szavak kapják a szülő jelentést. Ilyen a finn *vanhemmat*; *vanhempani* (*vanha* 'öreg'), vagy a német *Eltern* (*älter* 'öregebb, idősebb'). A 'szülő' kifejezhető az egyik szülő (az apa vagy az anya) megnevezésének a többes számú alakjával, vagy ahol ez lehetséges, a duálisával. Általában az elsődleges, jelöletlen kategória kapja a többes szám vagy a duális jelét, és így jelentésváltozással az összefoglaló jelentést. Greenberg példáiból ítélve rokonságnevek esetében rendszerint a férfi megnevezése a jelöletlen (Greenberg 1966, 30–31). Ily módon jár el pl. a spanyol (*los padres* 'apák'; 'szülők'). Egy további mód a 'szülő' kifejezésére abban áll, hogy az apa és az anya szavakat egyszerűen egymás mellé teszik (esetleg többes számban vagy duálisban). A finnugor nyelvekben – mint azt részben már láttuk – nem egységes a 'szülő' kifejezésének a módja; mind a négy változattal találkozhatunk bennük. Mielőtt a nganaszan 'szülő' részletes tárgyalására rátérnék, szeretném röviden bemutatni az uráli nyelvek ide tartozó kifejezéseit.

A magyar

Mint már láttuk, ez a szó a magyarban a *szül* igéből képződik.

¹A *d'asj* 'apa' megszólító formái – *id'a*, *id'i* – nemcsak az apa megszólítására szolgálnak, hanem az apa idősebb fivérére és a nagyapa idősebb fivérére is. Hasonló a helyzet a 'anya' szó esetében is: a *hemi/hea* vocativusi formája, az *aba* az EGO idősebb, és az apa fiatalabb nővérére is vonatkozhat.

Az osztják és a vogul

Az osztják és a vogul többféleképp is kifejezheti a 'szülő'-t:

osztj. *įakalām otajlam; löγįakəl otkəl* 'szüleim; az ő szülei'

(Karjalainen – Paasonen 1948)

įaj 'apa' + *kəl*; *įlə* duális + *ajt* 'valami; izé' ~

apám és valami egyebem (irtisi nyelvjárás)

asi-anĵi 'szülők' (Skamejko – Sjazy 1985)

asi 'apa' + *anĵi* 'anya' (suriskari nyelvjárás)

įajət 'szülők' ~ 'apák' (kondai és jugáni nyelvjárás) (Paasonen 1926)

vog. *śahig-aśig* 'szülők' (Rombandeeva 1954)

śaň 'anya' + *aś* 'apa'

śaň-aś 'szülők' (Rombandeeva – Kuzakova 1982)

Az osztják tehát az irtisi (valamint a kondai és a jugáni) nyelvjárásban a férfi kategóriát tekintve elsődlegesnek, az apa szóból származtatott fogalommal fejezi ki a 'szülő'-t, a suriskari nyelvjárásban az apa és az anya egymás melletti használatával. A vogul az utóbbihoz hasonlóan jár el, a sorrend viszont nem ugyanaz: az anya neve áll elől, és – mint látni fogjuk – ez nem gyakori. A vogulban a 'szülő' más módon is kifejezhető, méghozzá a magyarhoz hasonlóan: a 'szül' ige származékaként:

ńitap 'szülő'; *ńiti* 'szül' (közép-lozvai nyelvjárás) (Munkácsi – Kálmán 1986)

A zürjén és a votják

A zürjénben a szülő megnevezésére három, egymáshoz igen hasonló változat él:

aj-mam: *aj* 'apa' + *mam* 'anya',

bat-mam: *bat* 'apa',

mam-bat.

A változatok használatában nyelvjárási különbségek figyelhetők meg (Timušev szerk. 1961), de mindhárom fogalom általánosan használt. A votják nagyobb változatosságot mutat:

atajos; ajjos 'szülők' ~ apák (Wichmann 1987, Munkácsi 1896)

anaj-ataj; ataj-anaj 'szülők' ~ anya-apa; apa-anya (RUS, URS)

mumi-aju; mumijos-ajos; mumi-bubi; 'szülők' ~ anya-apa; anyák-apák

(URS, RUS, Wichmann 1987)

aji-bubi 'szülők' ~ apa-apa (!) (URS)

Általában tehát különböző összetételekkel fejezik ki a 'szülő'-t, viszont ezek nagyon sokfélék lehetnek. Az apai kategória az osztjákhöz hasonlóan, de annál kisebb mértékben, elsődlegesebbnek tűnik a nőivel szemben; ezt Wichmann forrásán kívül az URS

adata is alátámasztani látszik, miszerint az 'apa'-'apa' összetétel is jelölheti a szülőket.

A cseremisiz és a mordvin

A permi nyelvek is az előzőkhöz hasonlóan járnak el: az 'apá'-t és az 'anyá'-t kapcsolják össze új fogalommá.

cser. *ača-awa* 'szülők' ~ apa-anya (RMS)

mord. *t'et'at-avat* 'szülők' ~ apák-anyák (Raisa Širmankina mordvin lektortól)

A balti finn nyelvek és a lapp

Az eddig bemutatott megnevezésektől felépítésükben különböznek a balti finn és lapp kifejezések, ugyanis nem az 'apa' és az 'anya' szavak egymás mellé tételéből, hanem a legtöbb esetben az 'öreg, idősebb' jelentésű szó többes számú alakjából származtathatók.

finn *vanhemmat*.

észti *vanemad*

vót *vanepad*

inkeri *vanhemmad*

liv *va'nbist* (Sal. *vanemad*, *vanmad*) stb.

lapp *vanHemaHk* (Lagerkrantz 1939); *vānhēm* (Nielsen 1932–1962)

Az általános balti finn képzési módtól eltérően néhány lapp nyelvjárásban szibériai nyelvrokonainknál előforduló kifejezésekhez hasonló adatokkal találkozhatunk. Így a kola- és kotalappban:

etseniddze 'szülők' ~ apám és még valaki (Itkonen 1958)

jenneniddze 'szülők' ~ anyám és társa (Itkonen 1958)

Az inari lappban pedig:

eečimkyeytis 'szülők' ~ apám, ketten valakivel (Itkonen 1986–1991)

eännemkyeytis 'szülők' ~ anyám, ketten valakivel (Itkonen 1986–1911)

E két utóbbi kifejezési mód – mint azt később is látni fogjuk – nagy mértékben hasonlít a nganaszánhoz.

A szamojéd nyelvek

A szamojéd nyelvek közül a nganaszánon kívül csak a szelkupban, a nyenyecben és a kamasszban találtam adatot a 'szülő' kifejezésére.

A kamassz nyelvi változat a mi szempontunkból nem jelentős, mivel a tatár eredetű, 'rokon' jelentésű szót használja ilyen értelemben.²

A szelkupnak mind a tazi, mind a déli nyelvjárásában megvan a 'szülő' kifejezésére szolgáló fogalom:

emiril' esihil' mjt 'szülők' ~ anyai-apai valamijeim (tazi nyelvjárás)

(Erdélyi 1969)

esente migi 'szülők' ~ apai dolgaim (duális) (Helimskij 1983)

erajmoge 'szülők' ~ öreg (férfi) + dolog + duális (Helimskij 1983)

A szelkupban tehát váltakozhat egymással a szülők sorrendje, de az apai kategória annyiban elsődlegesnek tekinthető, hogy az 'apa' szó duálisa jelenthet 'szülők'-et, az anyáé viszont nem.

A nyenyec a *soja* 'születik' igéből (kauzativ képzővel) képzett *sojabti* 'szül' ige participiumával jelölik a 'szülő'-t. Egy példában elliptikus duálissal³ fejezik ki a szülő fogalmát: *nišajuta nil* 'a szülei elé'.

Az elmondottakat a következőképpen összegzem.

1. Az 'idősebb, öregebb' jelentésű szóval jelölik a 'szülő'-t a balti finn nyelvek és (két nyelvjárás kivételével) a lapp.

2. A 'szül' igéből képzik a magyar, a nyenyec, valamint részben a vogul.

3. Az 'apa' szó többes számú (vagy duális), vagy az anyához fogalmilag nem kapcsolódó névszóval kiegészített formájával találkozhatunk a kola- és koltalappban, valamint a szelkupban, (a nyenyecben), a zürjénben és az osztjákban. Ehhez hasonló az inari lapp is.

4. Az 'apa' és az 'anya' szavak együttes használatával, egymás mellé tételével fejezi ki a 'szülő'-t a legtöbb uráli nyelv. (A cseremis, a mordvin, a zürjén, a votják, a vogul, az osztják és a szelkup.) Az apai kategóriát előnyben részesítő nyelvekben általában többször fordul elő, hogy az összetételben az apa neve áll az első helyen, de ez nem zárja ki önmagában az 'anya' szó előlállását. Az e csoportba tartozó nyelvek többségében (cseremis, mordvin, osztják) már állandósult ez a sorrend, de a permieknél és a szelkupban szinte szabadon váltakozhat az 'apa' és az 'anya'. Az egyetlen nyelv, ahol az ilyen kifejezésekben az a n y a neve áll az első helyen, a vogul.

A nganaszan nyelvben a harmadik típushoz hasonlóan fejezik ki a 'szülő'-t. Legközelebb az inari lappban előforduló képzési módhoz áll, ahol lényegében mindkét szülő neve alapul vehető a 'szülők' gyűjtőfogalomhoz. Az említett lapp nyelvjárásban a 'szülő'-t az 'apa/anya', valamint a *kyeytis* 'ketten' gyűjtőszámnévből keletkezett,

² *turyan; turyan* 'Vetter, Kusine, Verwandte, Angehörige, die Eltern'

³ Az uráli nyelvekben – az indoeurópaiaktól eltérően – az elliptikus duális rendkívül ritka. Az elliptikus duálisról: Ravila 1941: 22.

⁴ *niša* 'apa' + *ju* (duális) + *ta* PxsG3. (Mikola 1969: 22.)

duálisi funkciót ellátó szó összetételével nevezik meg. Az így keletkezett duálisi forma viszont szemantikailag nem annyira egyértelműen meghatározott, mint a nganaszanban, ahol egyértelmű, grammatikai duálissal fejezik ki. A megnevezés itt is mindkét szülő nevét alapul veheti.

d'asigej 'szülők' ~ két apa (*gej/kej* = duális) (Katzschmann 1990)

ńemigej 'szülők' ~ két anya (Katzschmann 1990)

A nganaszan elnevezés tehát – ebből a szempontból az előbb ismertetett inari lapp példával megegyező módon – a harmadik, a férfi kategóriáját elsődlegesnek tekintő csoportba azért nem illik bele, mert az anya duálisa is ugyanúgy 'szülők' jelentésben szerepel, mint az apáé.

A rendelkezésre álló adatok alapján csak a nganaszan nyelvben figyelhető meg, hogy ugyanez a képzési mód érvényes az egy generációval idősebb nemzedékre is.

irigej 'nagyszülők' ~ két nagyapa (Katzschmann 1990)

imigej 'nagyszülők' ~ két nagyanya (Katzschmann 1990)

A nganaszanban tehát a 'szülő' kifejezésének a szempontjából a női kategória nem másodlagos a férfival szemben. Ez a jelenség nemcsak itt mutatkozik meg, hanem szinte az összes női rokon nevében. A nganaszanban ugyanis azt tapasztaljuk, hogy a női rokonsági terminusok nem a nekik megfelelő férfinévkből képződnek, mint pl. a nyenyecben, hanem azokhoz hasonlóan önálló műszók.

Az egymással lényegében megegyező nyenyec és nganaszan terminusok a következő táblázatban láthatók:

NYENYEC		NGANASZAN		JELENTÉS
ńu	ńeńu	ńuo	kopta	valakinek a fia/lánya
ńa	ńeńa	(ńini)	(nahu)	fivér/nővér
papa	ńepapa	(nad'a)	(naga)	fiatalabb fivér/nővér (rokon)
nado	ńenado	(nado)	(naga)	a feleség/férj öccse/húga (a házastárs számára a fiatalabb férfi/női rokon)
A kivételnek számító, a férfi alapalaktól képzett megnevezés:				
jane"	ńejane"	ńelj	ńeljini	a férfi idősebb fivére feleségének a fivére és idősebb nővére férjének a nővére, valamint a kor szerint ezeknek megfelelő kategóriák

⁵ A nyenyec adatok forrása: Márk 1975. A zárójeles alakok a kategóriák részleges különbözőségét jelzik.

A nganaszan sajátosnak mondható tehát nyelvrokonaink közt a női-férfi kategóriák jelöltsége, egymáshoz való viszonya, valamint a 'szülő' fogalmának kifejezése szempontjából. A továbbiakban fontosnak tartanám e szempontok alapján megvizsgálni a nganaszanok szomszédságában élő szibériai népek rokoni terminológiáit is.

IRODALOM

- Dolgh, Boris O. 1962: Rodovaja ékzogamija u nganasan i encev, in Boris O. Dolgh szerk.: *Sibirskij Étnografičeskij Sbornik*, 4, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, 197–225.
- Erdélyi István 1969: *Selkupisches Wörterverzeichnis. Tas-dialekt*, Budapest, Akadémiai.
- Fajnberg, L. A. 1962: Terminologija rodstva kak istoričeskij istočnik, in Boris O. Dolgh szerk.: *Sibirskij Étnografičeskij Sbornik* 4, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, Moszkva, Akademii Nauk SSSR, 226–37.
- Greenberg, Joseph H. 1966: *Language Universals*, Paris, Mouton & Co.
- Wardhaugh, Ronald 1995: *Szociolinvisztika*, Budapest, Ozirisz–Századvég.
- Helimskij, Evgenij 1983: *The language of the first Selkup books = Studia Uralo-Altaica* 22, Szeged, JATE.
- Itkonen, Erkki 1986–1991: *Inarilappisches Wörterbuch I–IV*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Itkonen, Toivo I. 1958: *Wörterbuch des Kola- und Koltalappischen I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik–Heikki Paasonen 1948: *Ostjakisches Wörterbuch I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Katzschmann, Michael 1990: *Vorläufiges nganasanisches Wörterverzeichnis*, Göttingen
- Lagerkrantz, Eliel 1939: *Lappischer Wortschatz I–II*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Márk Tamás 1975: A szamojéd rokonságnevekről, *Nyelvtudományi Közlemények* 77, 162–174.
- Mikola Tibor 1969: Miscellanea Samojedica, *Néprajz és Nyelvtudomány* 13, 17–23.
- Munkácsi Bernát 1896: *A votják nyelv szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.
- Nielsen, Konrad 1932–1962: *Lapp Dictionary I–IV*, Oslo, A.W. Broggers Boktrykkeris Forlag

- Paasonen, Heikki 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*, Helsinki, Suomalais-ugrilainen Seura.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen, *Finnish-ugrische Forschungen* 27, 1–136.
- Rombandeeva, Evdokija I. 1954: *Russko–mansijskij slovar'*, Leningrád, Učpedgiz.
- Rombandeeva, Evdokija I.–E. A. Kuzakova 1982: *Slovar' mansijsko–russkij i russko–mansijskij*, Leningrád, Prosveščenie.
- RMS = Golovkina, O. V. szerk. 1966: *Russko–marijskij slovar'*, Moszkva, Sovetskaja Enciklopedija.
- RUS = Vahrušev, V. M. szerk. 1956: *Russko–udmurtiskij slovar'*, Moszkva, Goslzd Inostr. i Nac. Slov.
- Skamejko, R. R.–Z. I. Szjazy 1985: *Slovar' Hantyjsko–russkij i russko–hantyjskij*, Leningrád, Prosveščenie.
- Steinitz, Wolfgang 1956: Finnugor rokonsági nevek, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 10, 321–334.
- Szépe György 1972: A magyar rokonsági nevek néhány kérdése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 8, 181–200.
- Szjij Enikő 1971: A finnugor rokonságnév kutatás módszereiről és eredményeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* 83, 371–382.
- Szjij Enikő: 1979–1980: A permi rokonságnevek rendszeréről I–II, *Nyelvtudományi Közlemények* 81, 247–272; 82, 149–172.
- Timušev, D. A. szerk. 1961: *Srav' nitelnyj slovar' komi–zyrjanskih dialektov*, Syktyvkar, Komi Knižnoe Izd.
- URS = Vahrušev, V. M. szerk. 1983: *Udmurtsko – russkij slovar'*, Moszkva, Russkij Jazyk.
- Wichmann, Yrjö 1987: *Woljakischer Wortschatz*, Helsinki, Suomalais-ugriläinen Seura.

EXPRESSING 'PARENT' IN NGANASAN

ERIKA BOROS

The author proceeds from Greenberg's study on kinship terminology, more specifically Greenberg's universal that the kinship categories closest to the EGO are differentiated and expressed in separate terms. While the notions of 'father' and 'mother' are denoted by separate words in the languages of the world, it is remarkable that the common term for both of them is less general.

The notion of 'parent' is expressed in different ways in the languages of the world. In the Uralic languages:

- (1) it is derived from 'bear; give birth';
- (2) it is derived from 'older';
- (3) it is the plural or dual of 'father' or a compound consisting of 'father' and another noun conceptually not related to mother;
- (4) it is a compound of 'father' and 'mother.'

The Nganasan expressions of 'parent' are closest to groups (3) and (4). They are special in that both the dual of 'father' and 'mother' can express 'parents.' Thus the tendency, also recognized by Greenberg, that the male category is primary against the female category, is not valid in this language.